

СТУДІЇ

Микола БАРМАК

*доктор історичних наук, професор кафедри історії України,
археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського
національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*

Олена БАРМАК

*заступниця директора з навчально-виховної роботи
Тернопільського навчально-виховний комплекс «Загальноосвітня школа
I–III ступенів – економічний ліцей № 9 імені Іванни Блажкевич»*

ВОСННА ПРОПАГАНДА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Перша світова війна стала потужним стимулом для розвитку пропаганди як інструменту досягнення військових цілей, перетворивши її на окремий вид зброї. Це відкрило нову площину бойових дій, оскільки країни зрозуміли, що масова інформація здатна впливати на суспільні настрої. Широке використання телеграфу, радіо та газет значно прискорило передачу інформації, зробивши її ефективним засобом контролю громадської думки, і пропаганда стала важливим компонентом інформаційної війни. Держави використовували її для піднесення патріотизму, мобілізації населення, виправдання власних дій і дискредитації супротивника. Пропаганда на ворожі війська і населення поступово перетворилася з випадкового засобу на ключовий інструмент ведення війни.

З початком Першої світової війни керівництво воюючих держав дійшло до висновку про необхідність створення державних структур для організації пропаганди, скерованої не лише проти ворога, а й на громадську думку власної країни та нейтральних держав. У ході війни вперше утворено спеціальні органи для організації пропаганди на ворожі війська і цивільне населення.

Основні теми інформаційно-пропагандистських матеріалів передбачали: залякування ворога військовою силою (іноді перебільшеною), виправдання справедливості своїх воєнних дій та обвинувачення ворога в несправедливій, загарбницькій війні; розпалювання внутрішніх конфліктів серед ворога, розкол союзів, дискредитацію політичного і військового керівництва ворога та пропаганду полону.

Друкована пропаганда стала одним з основних засобів впливу на ворожі війська та населення. Її основні форми включали листівки, газети, брошури, плакати, листи військовополонених тощо. Удосконалювалася й усна пропаганда, зокрема завдяки застосуванню простих технічних засобів. Радіо пропаганда почала використовуватися на обмеженому рівні, а також з'явився цілий набір технічних засобів доставки пропагандистських матеріалів, як-от повітряні кулі, авіабомби, агітаційні снаряди, міни й гранати.

Упродовж Першої світової війни пропаганда та психологічний вплив здебільшого здійснювалися за допомогою друкованих матеріалів: листівок, газет, брошур, листів полонених, плакатів і навіть фальшивих продовольчих карток. Найпоширенішими стали листівки. Першими з них були листи німецьких військовополонених до родичів. Ці листівки надруковані офсетним способом, вони виглядали як справжні листи, і солдати активно передавали їх своїм близьким. У них йшлося про добре ставлення до полонених і заклик до припинення бойових дій та здачі в полон.

Особливо популярними були ілюстровані листівки, у яких часто використовувалася гостра класова риторика, що покладала відповідальність за війну на німецького кайзера, прусських юнкерів та військову бюрократію. Полоненим давали читати заборонену літературу, щоб через листи вони могли впливати на моральний дух населення Німеччини.

У «Британській енциклопедії» сформульовано основи англійської пропаганди. Ключовими принципами були такі: правда має значення тільки тоді, коли вона ефективна; «повна» правда зайва й часто може ввести в оману; правду слід подавати вибірково; підозрілість, яку викликала очевидна пропаганда, знижувала її дієвість. Отже, значна частина роботи повинна залишатися прихованою.

Під час Першої світової війни спостерігалось безпрецедентне вдосконалення як теорії, так і технік пропаганди, скерованої на війська і населення противника. Пропагандистські органи воюючих держав вміло й майстерно подавали неправдиву інформацію так, щоб вона виглядала правдоподібно, застосовували досягнення психології, залучали найкращих журналістів, лінгвістів і художників, отримуючи значні фінансові ресурси. Від обмеженої тематики початку війни, яка здебільшого зводилася до дискредитації військово-політичного керівництва, і наївно виконаних друкованих листівок, пропаганда вже на другому році війни розширила тематику, уміло розпалювала внутрішні конфлікти в таборі супротивника, психологічно впливала на його війська та поширювала серед цивільного населення зневіру.

Спочатку розрізнені пропагандистські органи країн Антанти до кінця війни координували свої дії, скеровуючи зусилля на ключові напрямки: поширення безнадійності військово-політичного становища Німеччини й Австро-Угорщини, переконання населення та армій цих країн у непохитній силі держав Антанти і, врешті-решт, пропаганда полону. Після завершення Першої світової війни військове керівництво провідних держав посилювало інтерес до політичного досвіду війни. Його ретельно аналізували й узагальнювали не з академічної цікавості, а з метою врахування пропагандистськими структурами допущених помилок та прорахунків – як власні, так і ворожі. П. Уорбертон зазначав, що «Основним завданням у сучасній війні є не знищення армії противника, як раніше, а пригнічення морального стану населення ворога настільки, щоб воно примусило свій уряд укласти мир. Збройне зіткнення армій – лише один зі шляхів до цієї мети».

Під час Першої світової війни сформульовано певні теоретичні положення щодо принципів ведення пропаганди: для ефективної пропаганди, скерованої на війська та населення ворога, важливо, щоб вона була державною справою, контрольованою відповідними організаціями. Важливим є чітке формулювання реальних цілей і завдань пропаганди у кожному конкретному випадку. Під час коаліційних воєн також важливо координувати пропагандистські зусилля між союзниками, роблячи її спільною справою об'єднаного командування.

Масштабне застосування пропаганди було одним із ключів до її успіху. Це передбачало використання усіх доступних форм і методів, в тому числі й належні матеріальні та технічні ресурси. Пропаганда мала проводитися мовою, зрозумілою населенню, зокрема з урахуванням місцевих діалектів. Важливо, щоб вона була «непомітною» для цільової аудиторії. Найефективнішою була пропаганда, коли об'єкт впливу не підозрював, що його намагалися вплинути. Люди, зазвичай, охоче вірили у те, що їм бажалося вірити. Пропаганда мала враховувати їх. Частково обізнані люди завжди прагнули знати більше, що було сприятливим ґрунтом для роботи пропагандиста. Пропаганду варто було проводити обережно, щоб не дискредитувати осіб, які мали значний авторитет серед широких верст населення та військових. Особливу увагу потрібно було приділяти пропаганді, скерованій проти впливових лідерів, як-от: коронованих осіб чи керівників партій і рухів.

У Першій світовій війні вирішено важливе завдання інформаційно-психологічного протиборства, як на рівні всієї війни, так і для підтримки конкретних бойових операцій засобами пропаганди. Так, російська імперія прагнула контролю над «малоросами». Для імперії важливо було утримати українські землі як важливий аграрний регіон і стратегічну зону впливу. Були

створені пропагандистські матеріали, які акцентували увагу на «спільному корінні» росіян та українців, називаючи українців «малоросами», які мали залишатися частиною «великої» російської нації. Пропаганда скеровувалася на підтримку ідеї «єдиного, неподільного російського народу», включаючи українців, яких російська влада намагалася переконати в спільності культури, мови та історії. Натомість, російська пропаганда часто зверталася до історичних фігур, таких, як-от: київські князі, Богдан Хмельницький для створення асоціації українців із російськими героями та військовими перемогами. Основними темами та наративами російської пропаганди були «захист православ'я», «захист слов'янства». Основні теми російської пропаганди ґрунтувалися на захисті православ'я, тобто, поширювалися меседжі про «підступність» австро-угорських військ, що нібито прагнули знищити православ'я в Україні.

Вважаємо, що російська православна церква відігравала важливу роль як інструмент впливу на місцеве населення, пропагуючи ідею захисту «єдиної віри» від католицизму та греко-католицизму. У пропагандистських листівках підкреслювалося, що Австро-Угорщина та Німеччина намагаються «знищити православну віру». У поширюваних матеріалах було багато релігійних зображень. Так, російське православ'я подавалося як захисник, а церква – як опора проти ворога. Наприклад, афіші із зображенням православного хреста або святих, які «захищають» народ від «католицької загрози». Натомість російська пропаганда також активно просувала ідею «захисту слов'янства», апелюючи до ідеї спільності усіх слов'ян і необхідності єдності проти «західної загрози» (Німеччини та Австро-Угорщини). Українців різноманітними засобами намагалися переконати в тому, що ворогам українців є Австро-Угорщина і Німеччина, «захід» загрожує їхнім національним інтересам, зображаючи Австро-Угорщину як гнобителя Галичини. Видання, на кшталт «Киевских ведомостей», публікували статті, що підтримували ідею «слов'янської єдності», закликаючи українців та інші слов'янські народи об'єднатися проти Німеччини та Австро-Угорщини.

Пропаганда використовувала образи, що підкреслювали спільне коріння та схожість слов'ян, на плакатах часто зображували росіян, українців та білорусів як «братів», що разом протидіють західному «ворогу». Пропагандистські матеріали демонізували ворога, зображували австрійців і німців як жорстоких, нелюдських завойовників. У прокламаціях та листівках акцентувалася увага на тому, що Австро-Угорщина гнобила українців у Галичині. У газетах друкували карикатури, на яких австрійські військові показані як жорстокі кати, що нібито насильно «німечили» українців та забороняли українську мову і традиції. Імперська адміністрація друкувала тисячі листівок, які розповсюджували на фронті та серед цивільного населення, де наголошували на необхідності підтримки російських військ і єдності з «матінкою-росією». Окремо видавалися брошури, орієнтовані на сільське населення, у яких народною мовою пояснювали, що війна ведеться для захисту православ'я та традицій від католицизму. Газети на зразок «Киевлянина» публікували статті, що звеличували російську імперію як захисника українського народу, і зображували імперських військових героями, які відважно боролися за Україну.

Національно-орієнтовані газети заборонялися або піддавалися жорсткій цензурі, а натомість активно поширювалися російськомовні видання, які підтримували імперську ідеологію. У школах поширювали ідеї «єдності з росією», учителі проводили виховні години, на яких школярам пояснювали, що вони є частиною «великого російського народу». У церквах під час служби священники проголошували промови, у яких проповідували про «ворогів православ'я», а також благословляли військових, які йшли «захищати віру». В українських церквах змінювали ікони, обов'язково додавали символи, які підсилювали ідею імперської єдності. Наприклад, зображували святих поруч із російським імператором чи його генералами тощо.

Отже, російська пропаганда в умовах Першої світової війни намагалася формувати лояльність серед українців. Воєнна пропаганда мала далекосяжні плани щодо впливу на українську національну свідомість, підштовхуючи населення до переосмислення ідентичності та бажання самостійності. Попри масштабну пропагандистську кампанію, її результати були обмеженими, тому що значна частина українців скептично ставилася до ідеї російської єдності. Незважаючи на значний інформаційний тиск, окремі прояви національної свідомості та симпатії до ідей української незалежності зберігалися, що згодом стало основою для національно-визвольного руху в повоєнний період війни.

Список використаних джерел

1. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Кн. 1: Історичні нариси / Упорядн. О. Реєнт; Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, В. С. Великочий, В. Ф. Верстюк, О. І. Гуржій, О. В. Добржанський, І. А. Коляда, М. В. Кугутяк, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко (заст. відп. ред.), В. М. Литвин, О. С. Онищенко, Р. Я. Пиріг, О. П. Реєнт (відп. ред.), О. С. Рубльов, В. Ф. Солдатенко, Ю. І. Терещенко, О. А. Удод, В. В. Шевченко (відп. секр.). НАН України. Інститут історії України. К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2014. 784 с.
2. Велика війна 1914–1918: витоки, характер, наслідки: монографія / наук. ред. С. С. Трояна. Київ: Кондор, 2018. 536 с.
3. Гуцало Л. В. Перша світова війна і Україна у сучасній українській історіографії // Інтермарум: історія, політика, культура. 2017. №. 4. С. 119–131.
4. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Перша світова війна і Україна. К.: Генеза, 2004. 480 с.
5. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2011. Т. 8: Па-рик. С. 162.
6. Hart P. The Great War: A Combat History of the First World War. Oxford University Press, USA, 2013. 522 s.
7. Leonhard J. Pandora's Box: A History of the First World War. Harvard University Press, 2018. 1060 s.
8. Storey W. K. The First World War: A Concise Global History. Plymouth: Rowman & Littlefield Publishers, Inc, 2009. 206 s.

Іван КУЦІЙ

*доктор історичних наук, професор кафедри історії України,
археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського
національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*

ГЕНЕЗА ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ОБРАЗУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ

Поняття «історіографія Першої світової війни» вживається у двоякому значенні: як стан наукового вивчення власне Першої світової війни як масштабної військово-політичної події; і як процес дослідження періоду в історії України, який хронологічно відповідний цій події. У другому, розширеному, значенні термін охоплює наукове вивчення також і тих явищ, подій та процесів, які можуть не мати безпосереднього відношення до Великої війни 1914–1918 рр.

Зауважимо, що тема власне історіографії Першої світової війни не є новою в українській науці; такі дослідження вже здійснили Олександр Реєнт та Богдан Янишин [9], Володимир Великочий [4], Людмила Гуцало [6]; у 2004 р. із заявленої теми захищена дисертація Богдана Кривошини [7]. Період Великої війни вивчався на попередніх історіографічних етапах, тобто, і вченими 1920–1930-х рр., і в епоху Другої світової війни, і вченими української діаспори, а також українськими дослідниками радянської епохи. Ними було вивчено низку аспектів теми: бойовий шлях Легіону Українських Січових Стрільців, діяльність Союзу визволення України та Головної української ради / Загальної української ради, питання біженців та переміщених осіб під час війни, окупаційна політика російської імперії в Східній Галичині тощо. Одразу зауважимо, що саме ці аспекти стали об'єктами першочергової уваги українських вчених і на сучасному